

Aanbeveling 7: Formuleer een ambitieuze coherentieagenda

De Taskforce Biodiversiteit & Natuurlijke Hulpbronnen adviseert:

Zorg voor adequate en volledige integratie van biodiversiteit en ecosysteemdiensten in andere beleidsterreinen en formuleer een ambitieuze coherentieagenda, nationaal en internationaal. De Taskforce roept ondermeer op tot verdere benutting van de synergie met klimaatbeleid (zowel in termen van adaptatie als mitigatie, o.a. door benutting van REDD); het aanpassen van de grenzen van de WTO in relatie tot agenda's op het gebied van biodiversiteit, klimaat en landbouwbeleid; het benutten van het Gemeenschappelijk Landbouw- en Visserijbeleid; het geven van voldoende aandacht voor biodiversiteit en natuurlijke hulpbronnen in de internationale samenwerking (ook in relatie tot medefinancierende organisaties); het versterken van groene investeringen en het tegengaan van verkeerd gerichte subsidies.

De Aanbeveling toegelicht

Voor een verantwoord en effectief beheer van biodiversiteit en natuurlijke hulpbronnen is een betere coherentie (samenhang) van beleid dringend noodzakelijk. Bij coherent beleid versterken verschillende beleidsinspanningen elkaar in plaats van elkaar tegen te werken. TEEB (The Economics of Ecosystems and Biodiversity, 2009) wijst er bijvoorbeeld op dat de effectiviteit van investeringen in behoud en duurzaam gebruik van natuurlijke hulpbronnen wordt ondermijnd door ongewenste, nadelige effecten van allerlei subsidies in sectoren die invloed hebben op de biodiversiteit.

Coherent beleid is beleid dat een goede samenhang vertoont, waarin de verschillende beleidsinstrumenten elkaar aanvullen en versterken. De term is vanouds veel gebruikt in het kader van ontwikkelingssamenwerking, waar veel tegenstrijdigheden waren (en deels zijn) te vinden. Het ontstaan van deze tegenstrijdigheden is goed verklaarbaar. Enerzijds willen rijke landen als Nederland (en breder de Europese Unie) armere landen helpen zich te ontwikkelen. Anderzijds voeren zij beleid om de eigen economie te stimuleren, bijvoorbeeld door het instellen van hoge invoertarieven of het stellen van strenge eisen aan producten van buiten de EU. Dit soort beleid kan een negatief effect hebben op de effectiviteit van ontwikkelingssamenwerking.

Coherentiekwesties spelen op het snijvlak van vele beleidsterreinen: handel, landbouw, voedselveiligheid, visserij, intellectueel eigendom, milieu, internationale financiën, fiscaal beleid, migratie, vrede & veiligheid, enzovoort (zie figuur 1).

Een WRR-rapport (2010) over ontwikkelingssamenwerking stelt de vraag hoe te voorkomen dat de positieve effecten van ontwikkelingshulp worden ondermijnd door bijvoorbeeld handels-, migratie- of milieubeleid. Het rapport concludeert dat dit helaas niet neer komt op een simpele technische bijstelling van beleid, omdat op nationaal niveau vaak tegengestelde belangen spelen en veel beleid bovendien niet op nationaal niveau is te veranderen. Handelsbeleid valt bijvoorbeeld onder de EU, en over milieubeleid worden op mondiaal niveau afspraken gemaakt. De WRR concludeert dan ook dat in het algemeen incoherenties niet zijn te vermijden omdat verschillende legitieme belangen in de praktijk vaak botsen.

WRR geeft aan dat vier met elkaar verweven zaken van belang zijn voor het organiseren van coherentiebeleid voor ontwikkeling: politieke inzet, coördinatie tussen en bruggenhoofden op departementen, het opbouwen van kennis en expertise, en tot slot monitoring en evaluatie.

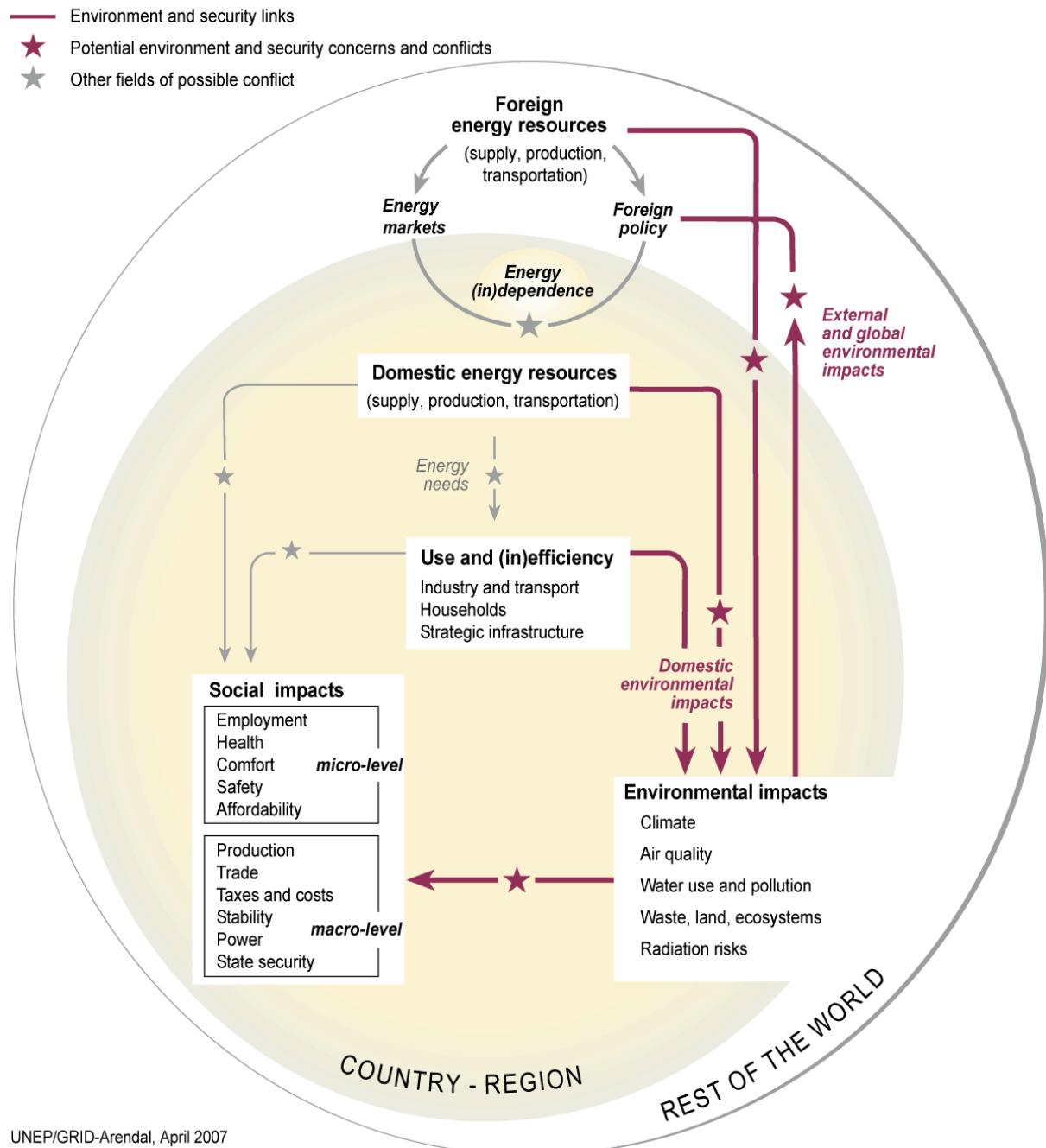
In de volgende paragrafen wordt dieper ingegaan op de volgende voor biodiversiteit relevante thema's in relatie tot coherentie:

- Landbouw en Visserij
- Klimaat en Energie
- Handel, duurzame inkoop en duurzame productie

- Ontwikkelingssamenwerking
- Overig beleid

Figuur 1: Interacties tussen Energie – Milieu – Veiligheid. Viktor Novikov, UNEP/GRID-Arendal Maps and Graphics Library. 2007. Available at: <http://maps.grida.no/go/graphic/energy-environment-security-interactions>. Accessed August 03, 2010.

Energy - environment - security interactions

Landbouw en Visserij

Om de coherentie van beleid te vergroten is aanpak van subsidies enorm belangrijk. Hieronder enkele citaten uit een recent TEEB-rapport (november 2009):

“Een van de belangrijkste stappen om coherent en efficiënt beleid te verzekeren is de hervorming van subsidies, in het bijzonder die subsidies die schade toebrengen aan biodiversiteit en ecosysteemdiensten [...]”.

“Subsidies voor specifieke sectoren (bijv. voor landbouw, visserij, mijnbouw en energie) lopen nu elk jaar op tot ± \$ 1000 miljard. Samen vertegenwoordigen subsidies 1% van het wereldwijde BNP, terwijl veel van deze subsidies direct schade toebrengen aan biodiversiteit en ecosysteemdiensten. Toevallig berekende de Stern Review¹ in 2006 dat 1% van ons wereldwijde BNP voldoende is om schade door klimaatverandering te voorkomen die later 5 tot 20% van het BNP kan gaan kosten”.

“Hervormen van subsidies die schade toebrengen aan het milieu kan geld vrijmaken om eerlijke en efficiënte groei te stimuleren, met prioriteit voor het waarderen van tot nu toe niet op juiste waarde geschatte ecosysteemdiensten.”

Voor subsidies in de sfeer van de landbouw en de visserij is vooral het beleid van de EU van belang. Het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) van de EU stamt uit 1962. In eerste instantie was het primair inkomenssteun gekoppeld aan het verhogen van de productie van voedsel. Er zijn nu bredere doelstellingen: het vergroten van marktgerichtheid en concurrentievermogen van Europese landbouw, het verbeteren van veiligheid en kwaliteit van de producten, integratie van natuur en milieu in het landbouwbeleid en ontwikkeling van de plattelandsgebieden. Voor Nederland komt een bedrag beschikbaar van bijna 90 miljoen euro voor de periode 2010 – 2013 voor biodiversiteit, klimaatverandering, waterbeheer en hernieuwbare energie. Dit sluit aan bij de wens van het kabinet om het landbouwbeleid in de toekomst meer te richten op boeren en plattelandsondernemers die een bijdrage leveren aan dit soort publieke functies.

Figuur 2. Het landbouw- en visserijbeleid wordt voor een belangrijk deel bepaald in Brussel.

In 2002 werd besloten het Gemeenschappelijk Visserijbeleid (GVB) van de EU drastisch te herzien, omdat de meeste visbestanden worden geëxploiteerd op een niveau dat te hoog is voor een maximale duurzame opbrengst. Belangrijkste oorzaak van de problemen zijn een te grote vloot, teveel korte termijn beslissingen genomen onder politieke druk, slechte handhaving van regels en een groot gebrek aan vertrouwen tussen vissers en overheden (Europese Commissie, 2008). De praktijk om economische en sociale korte termijnbelangen boven de lange termijnverplichtingen te plaatsen, heeft uiteindelijk geleid tot een ondermijning van diezelfde economische belangen. Sinds 2002 zijn weliswaar verbeteringen doorgevoerd, maar de belangrijkste problemen zijn nog niet opgelost. De Europese Commissie verwacht dan ook dat radicale veranderingen nodig zijn in de

¹ Stern Review, On the Economics of Climate Change details

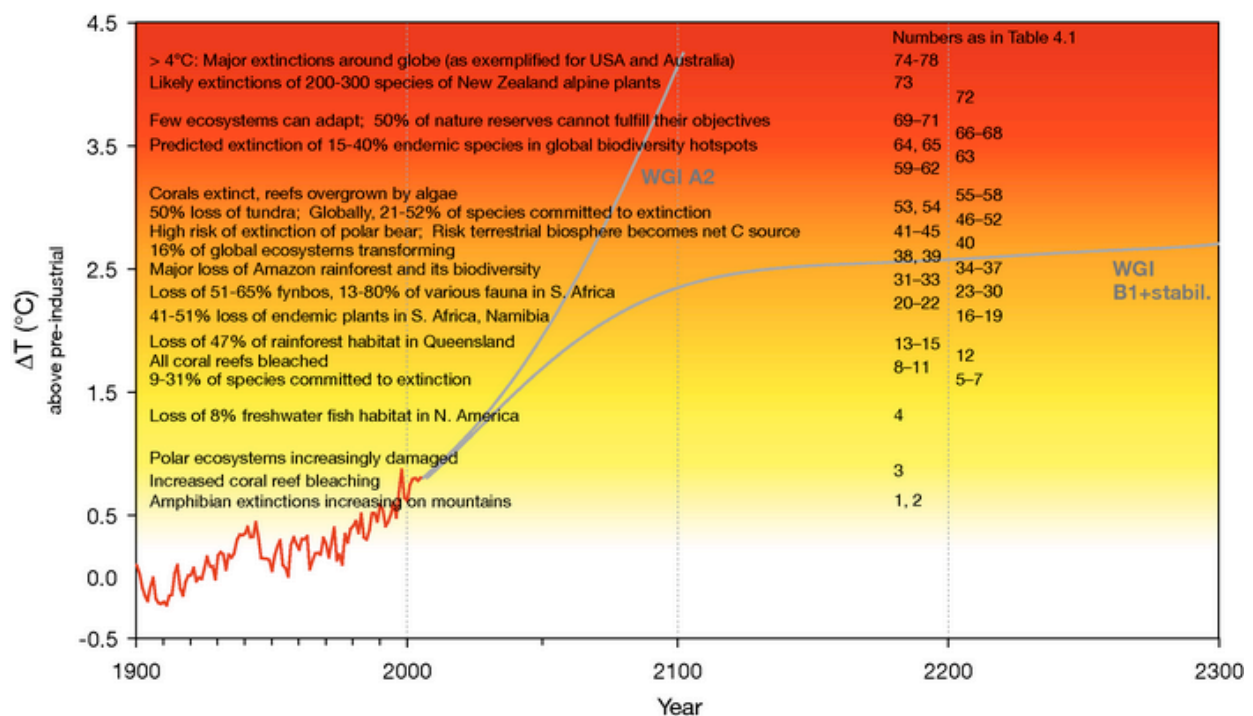
manier waarop de visserij in Europa wordt beheerd. Dat investeren in duurzame visserij zich in miljarden terugbetaalt, blijkt uit studies als die van de Wereldbank (Sunken Billions, 2008) en de OECD (Costs of Inaction of Key Environmental Challenges, 2008).

Klimaat en Energie

De biodiversiteitscrisis en de klimaatcrisis hebben een complexe wederzijdse afhankelijkheid. Bij temperatuurstijgingen van minder dan 1 graad lopen koralen, amfibieën op bergen en de ecosystemen op de polen al schade op. Bij een gemiddelde stijging van de wereldwijde temperatuur met niet meer dan 2-3 graden, hetgeen wereldwijd een enorme inspanning vergt om te halen, lopen naar schatting 20-30% van de onderzochte soorten een grotere kans op uitsterven als gevolg van klimaatverandering (aldus het vierde assessment rapport van het Intergouvernementele Panel voor Klimaatverandering, IPCC).

Figuur 3. Risico's die ecosystemen lopen bij stijging van de temperatuur.

(officiële toelichting: *Compendium of projected risks due to critical climate change impacts on ecosystems for different levels of global mean annual temperature rise, ΔT , relative to pre-industrial climate (approach and event numbers as used in Table 4.1 and Appendix 4.1). It is important to note that these impacts do not take account of ancillary stresses on species due to over-harvesting, habitat destruction, landscape fragmentation, alien species invasions, fire regime change, pollution (such as nitrogen deposition), or for plants the potentially beneficial effects of rising atmospheric CO₂. The red curve shows observed temperature anomalies for the period 1900-2005 (Brohan et al., 2006, see also Trenberth et al., 2007, Figure 3.6). The two grey curves provide examples of the possible future evolution of temperature against time (Meehl et al., 2007, Figure 10.4), providing examples of higher and lower trajectories for the future evolution of the expected value of ΔT . Shown are the simulated, multi-model mean responses to (i) the A2 emissions scenario and (ii) an extended B1 scenario, where radiative forcing beyond the year 2100 was kept constant to the 2100 value (all data from Meehl et al., 2007, Figure 10.4, see also Meehl et al., 2007, Section 10.7).*

Koraalriffen zijn zeer gevoelig voor temperatuurverhoging van het oceaanwater, maar ook voor een ander effect van een verhoogde CO₂ concentratie, namelijk verzuring van het oceaanwater (TEEB, september 2009). Op het moment dat de hoeveelheid CO₂ steeg boven de 320 ppm begonnen koraalriffen af te sterven. Momenteel is het niveau al bijna 380 ppm. De CO₂-niveaus zullen stevig omlaag moeten om koralen een kans te geven zich te herstellen.

Een andere koppeling tussen biodiversiteit en klimaat is dat de gevolgen van klimaatverandering getemperd kunnen worden door gezonde natuur. Investeren in natuur en biodiversiteit om

weerbaarheid tegen klimaatverandering te vergroten heet klimaatadaptatie. Denk daarbij aan herstel van mangrovebossen voor de bescherming van kusten en meer water en bomen in steden tegen hitte.

Helaas is er op de klimaatconferentie in Kopenhagen geen overeenstemming bereikt over een tekst over klimaatadaptatie. Wel heeft Spanje op 29 april 2010 als eerste land het Kyoto Protocol Adaption Fund met € 45 miljoen gesteund en zijn op 24 juni 2010 de eerste 4 adaptatieprojecten vanuit dit fonds gefinancierd.

Het Ministerie van VROM heeft i.s.m. 7 grote natuurbeschermingsorganisaties een natuurlijk klimaatbuffer-programma van 10-15 miljoen euro opgezet en doet nu in Nederland in de praktijk ervaring op met klimaatadaptatie. Op 15 maart 2010 hebben verschillende Lidstaten in de Milieuraad bovendien aangedrongen op Europees bodembeleid, gelet op het belang voor zowel klimaat als biodiversiteit.

De onderlinge afhankelijkheid van klimaat- en biodiversiteitbeleid is inhoudelijk overduidelijk, maar er wordt nationaal en internationaal nog onvoldoende op ingezet. Zo zijn klimaat en biodiversiteit beiden gebaat bij behoud van tropische regenwouden. REDD (reductie van CO₂-uitstoot door afremmen van ontbossing²) staat echter nog in de kinderschoenen. Wel is er op vrijwillige basis al een CO₂-markt ontstaan met een waarde van \$ 387 miljoen in 2009 (Hamilton et al, 2010). Nederland dreigt de boot te missen door achterblijvende investeringen.

Belangrijk is wel om vooraf goed na te denken over de effecten van geplande maatregelen. Ondoordachte 'oplossingen' kunnen serieuze bijwerkingen hebben. In veel publicaties wordt bijvoorbeeld zorg uitgesproken over de indirecte effecten van 1^e generatie biobrandstoffen als palmolie, maïs en koolzaad. Croezen et al (juni 2010) stellen dat de 1^e generatie biobrandstoffen net zo slecht zijn als fossiele brandstoffen, omdat voor het verbouwen veel energie en landbouwgrond nodig is. Om aan voldoende landbouwgrond te komen zal bos en grasland worden omgezet en daarbij komt juist CO₂ vrij. Doordat biobrandstoffen om ruimte gaan concurreren met voedselgewassen bestaat bovendien de zorg dat voedsel schaarser en duurder wordt, met als mogelijk onbedoeld en ongewenst bijeffect toenemende honger onder de allerarmsten (Brown, 2009).

Beleid op het gebied van klimaat, biodiversiteit en landbouw moet dus coherent zijn. Momenteel krijgt klimaat terecht veel aandacht, maar biodiversiteit relatief weinig. In de woorden van Stavros Dimas, EU-commissaris voor milieu: *"Hoewel klimaatverandering veel aandacht krijgt in de media, is biodiversiteitsverlies op fundamenteel niveau een grotere dreiging. Dit komt doordat de degradatie van ecosystemen vaak een punt bereikt waarop terugkeer niet meer mogelijk is, en omdat uitsterven voor altijd is."*

Ook het Planbureau voor de Leefomgeving (2009) wijst op het belang van het afstemmen van beleid op het gebied van klimaat en biodiversiteit. Volgens het PBL gaan de belangen vaak gelijk op (bijv. bij herbebossing, vermindering luchtvervuiling, efficiëntere productie van landbouwgewassen, vermindering vleesconsumptie), maar soms zal er ook moeten worden gekozen tussen klimaat en biodiversiteit (bijv. op het gebied van biobrandstoffen).

Handel, duurzame inkoop en duurzame productie

Voor behoud en duurzaam gebruik van biodiversiteit is het van groot belang dat de ecologische voetafdruk wordt teruggedrongen. Dat kan door minder, of in ieder geval anders, te consumeren en duurzamer te produceren. Dat vergt aanpassing van het consumentengedrag (minder verspilling, duurzamer inkopen) en een verschuiving naar producten en productieprocessen die minder belastend zijn voor het milieu en minder beslag leggen op natuurlijke hulpbronnen. Om dit te bereiken moet worden o.a. gewerkt aan eenduidige voorlichting aan de consument, ondersteunende

² Reduced Emissions from Deforestation and forest Degradation

communicatie (duurzaamheidlabels), actief prijsbeleid en ondersteunende maatregelen in de sfeer van de internationale handel en duurzaam inkoopbeleid.

De internationale handel wordt gereguleerd door de Wereldhandelsorganisatie (World Trade Organization, WTO). De WTO heeft als taak de internationale handel te bevorderen, handelsconflicten te beslechten en handelsbarrières op te heffen. Ook het EG-recht is in dit verband relevant. Beleid om duurzaamheid te stimuleren wordt soms gezien als handelsbelemmerend en op gespannen voet staan met WTO en EG-recht. CE Delft (Davidson et al, 2009) onderzocht welke mogelijkheden WTO en EG-recht bieden voor maatregelen om duurzame producten te bevorderen. De juridische speelruimte blijkt beperkt, hoewel er maatregelen zijn te bedenken die naar verwachting voldoen aan WTO en EG-recht. Internationaal handelsrecht, mensenrechten en milieurecht staan overigens op dezelfde voet, maar de politieke realiteit is dat in de praktijk WTO als meer afdwingbaar wordt beschouwd.

Toch heeft de Nederlandse overheid beleid ter bevordering van duurzaamheid. Het ministerie van EZ past bestaande OECD-richtlijnen toe, door bedrijven deze richtlijnen te laten onderschrijven als die bedrijven aanvragen indienen voor export-, investerings- of samenwerkingsfaciliteiten. Voor handelsmissies wordt deze mogelijkheid echter nog niet toegepast. Een ander nuttig instrument is de biodiversiteitscan, zoals ontwikkeld door de EVD (exportkredieten).

Met haar inkopen kan de overheid een grote impuls geven aan het verduurzamen van markten (VROM, 2010). Het totale inkoopvolume van de overheid bedraagt ruim € 50 miljard (VROM, 22 januari 2010). De rijksoverheid gaat in 2010 voor 100 procent duurzaam inkopen. Kort gezegd betekent dit dat alle departementen (incl. de buitendiensten) in ieder geval de vastgestelde duurzaamheidseisen zullen toepassen bij de inkoop van producten, diensten en werken waarvoor duurzaamheidseisen zijn vastgesteld. In 2015 zullen provincies en gemeenten net als het rijk voor 100 procent duurzaam inkopen. De waterschappen bezien momenteel of zij zich in 2015 kunnen aansluiten bij deze ambitie. Belangrijke instrumenten voor duurzaam inkopen zijn de websites van VROM en van Agentschap NL. De website van VROM geeft informatie over beleidsmatige achtergronden van het Programma Duurzaam Inkopen. Op de website van Agentschap NL (www.senternovem.nl/duurzaaminkopen/) staan de duurzaamheidscriteria en ook diverse andere hulpmiddelen en documenten.

Ontwikkelingssamenwerking

Ontwikkeling en goed functionerende ecosystemen zijn onlosmakelijk verbonden. Degradatie van natuur (verwoestijning, overbevissing, erosie, etc.) leidt tot enorme problemen die als eerste worden gevoeld door de allerarmsten. Vervuiling en opwarming van de oceanen leiden tot aantasting van koraalriffen, met als direct gevolg een acuut voedseltekort voor 30 miljoen van 's werelds allerarmste kusbewoners. Daar bovenop zijn er negatieve effecten (lagere inkomsten, hogere kwetsbaarheid voor stormen, minder gevarieerd menu, etc.) voor nog eens 500 miljoen tot 1 miljard mensen.

De mondiale prioriteiten voor ontwikkeling zijn samengevat in de Millenniumdoelstellingen. Er is een relatie tussen deze doelstellingen en het beschermen van biodiversiteit. Soms versterken ze elkaar, maar soms is er sprake van conflicterende belangen en zullen er keuzes moeten worden gemaakt. De sterkste link is er met het uitbannen van extreme armoede en honger. Dit kan op de korte termijn gaan ten koste van de natuur en ecosystemendiensten, maar om deze doelstelling echt te bereiken zijn goed functionerende ecosystemendiensten juist essentieel. Uit onderstaande figuur blijkt nog eens hoeveel ecosystemendiensten waard zijn voor een land als India, zeker voor de armste inwoners.

Figuur 4. Het belang van ecosysteemdiensten voor ontwikkelingslanden (bron: TEEB, 2009)

(2) Deep L
 "GDP of the
 impacted by"

India Example: 480 Million
 husbandry, informal fore

Ecosystem services to clas

OESO-DAC verzorgt statistieken ten aanzien van ontwikkelingsgelden (*Official Development Aid* = ODA). In de rechterkolommen van figuur 5 wordt aangegeven welk deel van de ontwikkelingsgelden wordt uitgegeven aan projecten die gerelateerd zijn aan biodiversiteit; Nederland was koploper met in 2002/03 6% en in 2004/05 bijna 10%.

Figuur 5. Ontwikkelingsgelden met in de rechterkolom het aandeel dat wordt uitgegeven aan projecten gerelateerd aan biodiversiteit (bron: OESO-DAC)

	USD million (2005 prices)		% of total bilateral aid	
	2002/2003	2004/2005	2002/2003	2004/2005
Australia	4.8	6.3	0.4%	0.5%
Austria	6.3	10.8	1.3%	1.3%
Belgium	5.1	21.2	0.3%	1.5%
Canada	79.8	104.3	2.4%	3.9%
Denmark	84.2	150.9	8.4%	8.7%
Finland	8.1	9.3	2.0%	1.7%
France	80.5	85.6	1.1%	1.1%
Germany	190.0	245.1	3.0%	4.3%
Greece	4.6	3.9	2.2%	2.1%
Ireland	1.3	0.8	0.3%	0.2%
Italy
Japan	939.5	..	7.5%	..
Luxembourg
Netherlands	269.4	305.2	6.0%	9.6%
New Zealand	4.2	6.3	3.1%	2.6%
Norway	62.4	..	3.7%	..
Portugal	1.1	0.9	0.4%	0.1%
Spain	37.0	64.6	2.1%	3.1%
Sweden	38.3	6.4	2.1%	0.3%
Switzerland	42.8	36.1	4.3%	2.7%
United Kingdom
United States	124.7	162.6	0.7%	0.7%
EC	45.4	232.5	0.5%	2.3%
Total (partial)	2029.4	1453.0	2.8%	2.8%

De WRR (2010) concludeert over ontwikkelingssamenwerking dat, ondanks alle goede intenties, beleidscoherentie in de praktijk nog weinig betekent. Als voorbeeld wordt genoemd dat Europa in februari 2009 heeft besloten om de subsidie op zuivelproducten te verhogen. Dit ondermijnt de effectiviteit van ontwikkelingssamenwerking, omdat hierdoor binnenlandse producenten in ontwikkelingslanden geconfronteerd worden met gesubsidieerde concurrentie uit landen die

sowieso al een voorsprong hebben omdat de productiviteit er veel hoger is. Dit soort subsidies is een groot probleem: de rijke landen samen geven per dag zo'n \$ 700 miljoen uit aan landbouwsubsidies, en gedurende bijna alle afgelopen 25 jaren hebben de OESO-landen een bedrag aan landbouwsubsidies gespendeerd dat groter is dan het totale bruto binnenlands product van Sub-Sahara Afrika.

De WRR wijst op de gedeelde belangen van ontwikkelingssamenwerking en milieu: *“De meest wezenlijke belangen van Nederland ... liggen op korte termijn bij het maken van afspraken over klimaatdoelstellingen, op iets langere termijn bij het mondiaal beheren van energie en voedsel, en op nog langere termijn bij een stabiele wereldorde.”* En er wordt gewezen op publieke goederen: *“Waterschaarste, biodiversiteit en het gebruik van schaarser wordende grondstoffen zijn ... al evenzeer steeds nadrukkelijker internationale aangelegenheden aan het worden.”*

Het WRR-rapport komt met een interessante aanbeveling: *“Nederland loopt internationaal niet voorop qua kennis over mechanismen en instrumenten om regionale en mondiale publieke goederen te bevorderen, maar daar liggen uitgelezen mogelijkheden om een relevante rol te spelen. Met de oprichting van een Global Issues centrum, dat zich erop toelegt om nieuwe en reeds bestaande kennis over internationale publieke goederen te combineren en bevorderen, zou ook internationaal voorzien worden in een lacune.”*

Overig beleid

Naast beleid op het gebied van landbouw, visserij, klimaat, energie, handel, duurzame productie en ontwikkelingssamenwerking is er veel ander beleid dat direct of indirect effect heeft op de biodiversiteit. Bijvoorbeeld beleid op het gebied van veiligheid, water en financieel-economisch beleid. Een goed voorbeeld van biodiversiteitswinst dankzij coherent beleid is het programma Ruimte voor de Rivier (budget € 2,2 miljard). Het programma vergroot niet alleen de veiligheid van 4 miljoen mensen tegen overstromingen, maar herstelt ook op grote schaal riviergebonden natuur. Een flink aantal soorten (o.a. vissen, planten en insecten) profiteert hier van en meerdere soorten die uit ons land waren verdwenen hebben de weg terug gevonden.

Persoonlijke coherentie

Coherentie is niet alleen een zaak van beleidsmakers, maar is relevant voor ons allen. Wij maken ons zorgen over hoe wij de aarde doorgeven aan onze kinderen en zijn donateur van organisaties die werken aan de bescherming van natuur en biodiversiteit. Daarnaast kopen wij tropisch hardhout zonder keurmerk, goedkope kleding, gebruiken veel energie en eten dagelijks vlees. Ook wij zijn vaak niet coherent in ons handelen.

Referenties

- A Force to Fight Global Warming, Nature November, 2009.
- Brown, Lester. Plan B 4.0. Mobilizing to save civilization. Earth Policy Institute, 2009.
- Costs of Inaction of key Environmental Challenges, OECD, 2009.
- Croezen, H.J., G.C. Bergsma, M.B.J. Otten, M.P.J. van Valkengoed. Biofuels: indirect land use change and climate impact. Delft, CE Delft, juni 2010.
- Davidson, Marc (CE Delft), Geert Bergsma (CE Delft). Met bijdragen van: Chris Backes (Universiteit Maastricht), Peter van den Bossche (Universiteit Maastricht). Economische instrumenten voor duurzaam geproduceerd hout. Een verkenning. Delft, CE Delft, februari 2009.
- Duurzaam inkopen. <http://www.europeseaanbestedingen.eu>
- Europese Commissie, 2008. Het Gemeenschappelijk Visserijbeleid – een handleiding. Luxemburg: Bureau voor officiële publicaties der Europese Gemeenschappen.
- Europese Commissie en landbouw. www.natuurbeheer.nu/Beleid/Europa/Gemeenschappelijk_Landbouwbeleid/

- Europese Commissie en visserij. http://ec.europa.eu/fisheries/cfp/index_en.htm en www.cfp-reformwatch.eu/
- Fischlin, A., Midgley, G.F., Price, J., Leemans, R., Gopal, B., Turley, C., Rounsevell, M.D.A., Dube, P., Tarazona, J., Velichko, A.A., 2007. Ecosystems, their Properties, Goods and Services. In: Parry, M.L., Canziani, O.F., Palutikof, J.P., Hanson, C.E., Van der Linden, P.J. (Eds.), Climate Change 2007: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Cambridge University Press, Cambridge, pp. 211-272.
- Fair Politics Fair Politics voert politieke campagne in Brussel, Den Haag en op lokaal politiek niveau in Nederland voor meer coherent beleid. www.fairpolitics.nl
- Hamilton, K., M. Sjardin, M. Peters-Stanley en T. Marcello. Building Bridges: State of the Voluntary Carbon Markets 2010. A Report by Ecosystem Marketplace & Bloomberg New Energy Finance, 14 juni 2010.
- IPCC. www.ipcc.ch
- Klimaatadaptatie. www.adaptation-fund.org en www.klimaatbuffers.nl
- Millennium Ecosystem Assessment. www.maweb.org
- ODA.
http://en.wikipedia.org/wiki/Official_development_assistance\(http://europa.eu/pol/agr/index_nl.htm)
- OECD. www.oecdguidelines.nl
- PBL. Growing within Limits. A Report to the Global Assembly 2009 of the Club of Rome. Netherlands Environmental Assessment Agency (PBL), Bilthoven, oktober 2009.
- TEEB Climate Issues Update, September 2009.
- TEEB for Policy Makers, Summary: Responding to the Value of Nature, November 2009.
- Sunken Billions , World Bank, 2008.
- VROM, 22 januari 2010. Derde Voortgangsrapportage Duurzaam Inkopen.
- WRR. Minder pretentie, meer ambitie. Ontwikkelingshulp die verschil maakt. Amsterdam, 2010.
- WTO en duurzaamheid. http://www.iisd.ca/process/trade_invest-intro.htm

Dit is een van 8 aanbevelingen uit het advies van de Taskforce Biodiversiteit en Natuurlijke Hulpbronnen aan de formateur d.d. 21 juni 2010. Zie voor het volledige advies www.taskforcebiodiversiteit.nl